

چهارچوبی برای تحلیل تأثیر مناسک دینی بر کاهش آسیب‌های اجتماعی (مطالعه موردی نماز و ناهنجاری جنسی)

غلام‌حیدر کوشا

دانش‌آموخته جامعه‌المصطفی، دانشجوی دکتری فلسفه علوم اجتماعی.

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره). قم. ایران.

gh.koosha@gmail.com

چکیده

در این مقاله کوشش شده است تأثیر مناسک مذهبی، با محوریت نماز، بر آسیب‌های اجتماعی، با محوریت ناهنجاری جنسی، بررسی شود. با صورت‌بندی و تحلیل محتوای گزاره‌های دینی در سه مقوله متغیر مستقل، نماز؛ متغیر وابسته، ناهنجاری جنسی؛ و نسبت آن‌دو، این جمع‌بندی به‌دست آمده است که مناسک مذهبی در سه سطح زمینه، علت و پیامد با آسیب‌های اجتماعی درگیر می‌شوند. نماز، با همراه شدن مکمل‌های کارکردی چند، تأثیر خود بر اصلاح جامعه از آسیب‌های اجتماعی را تضمین می‌کند. چهارچوب نهایی استخراج شده در سایر مقوله‌های فرهنگی و دیگر آسیب‌ها نیز قابل به‌کار بردن است. برای دخالت امر دینی در تبیین مسائل اجتماعی ناگزیر باید مفاهیم دینی را تحلیل محتوا و سطح تأثیرگذاری آن را استنباط و نتایج به‌دست آمده را، به‌صورت انضمامی، وارد برنامه‌ریزی فرهنگی و اجتماعی کرد.

کلیدواژه‌ها: مناسک مذهبی، آسیب‌های اجتماعی، ناهنجاری جنسی، نماز، آسیب‌شناسی اجتماعی.

مقدمه

بررسی آسیب‌های اجتماعی نیازمند مطالعه روشمند است. این ضرورت هنگامی مضاعف می‌شود که بخواهیم پدیده‌های اجتماعی را تحلیل دینی کنیم و راه‌حل‌های مذهبی برای مسائل اجتماعی دست و پا کنیم. شاید یکی از علل بی‌مهری‌ها نسبت به پژوهش‌های اجتماعی دینی همین امر باشد. برای کسانی که به روش‌های تحقیق علوم اجتماعی تعلق خاطر دارند و به چهارچوب روش‌شناسی خاصی پایبندند (اغلب دانشجویان علوم اجتماعی)، استدلال غیر روشمند به محتویات دینی بیشتر به موعظه می‌ماند تا تحقیق علمی. دین ادعاهای زیادی نسبت به مسائل و موضوعات اجتماعی دارد و تمام این ادعاها صرفاً تعبد نیست بلکه پشتوانه نظری و روش‌شناختی دارد. استخراج ابعاد نظری و روش‌شناختی مدعیات دینی است که گفتمان دینی را در حلقه‌های پژوهشی علوم انسانی وارد می‌کند. استخراج ایده‌های نظری و روش‌شناختی دین - که حتماً توان فرساست - تحلیل‌های جذاب اجتماعی دین را برای مخاطبان تحصیل‌کرده جذاب‌تر خواهد ساخت.

دین در شئون مختلف زندگی نظر داده است. اصولاً دین نازل شده است تا زندگی در ابعاد مختلف سامان گیرد. واکنش عملیاتی دین به نابسامانی‌ها و ناهنجاری‌ها، از بین بردن آن‌ها و تقویت بنیاد کنش‌های بهنجار در جامعه است. یکی از راهبردهایی که دین به منظور توسعه هنجارمندی به کار گرفته است گسترش آیین‌ها و مناسک است. پیام «أَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَ الْمُنْكَرِ» (عنکبوت: ۴۵) در قرآن از همین فرضیه حمایت می‌کند. بنابراین، فرض اقامه نماز در جامعه ناهنجاری‌ها را می‌زداید و آسیب‌های اجتماعی را مهار می‌کند. تطبیق آیه بر تحلیل و تبیین آسیب‌های اجتماعی به تفاوت معنای «منکر» و «ذنب: گناه» بازمی‌گردد. «منکر»، بر خلاف «ذنب»، کنش شخصی نیست بلکه خرده‌فرهنگ منحرف و ناسازگار با فرهنگ اصلی جامعه است.

ما در این تحقیق بر آن شده‌ایم که ببینیم چگونه «شاه‌آیین نماز» با آسیب‌های اجتماعی روبه‌رو می‌شود و سلامت جامعه را تأمین می‌کند. استفاده از تحلیل محتوای آیات و بازخوانی پدیدارشناختی مفاهیم آیینی و تجزیه آن‌ها در چهارچوب مفهومی مناسک دینی آسیب اجتماعی و نسبت منطقی و کارکردی حاکم بر آن‌ها به ما کمک خواهد کرد تا به یک جمع‌بندی نظری برسیم. هدف از این بررسی جز این نیست که ادبیات نظری دینی را در تحلیل مسائل اجتماعی برجسته کنیم و برای اصلاح جامعه نسخه مذهبی بیچیم و در نهایت دین را با گفتمان‌های علمی روز آشتی دهیم. قطعاً تحلیل دینی مسائل در جامعه مذهبی کم‌هزینه‌تر و پرکاربردتر خواهد بود. این امر نه بر پایه خوش‌بینی یا تعلقات مذهبی ما، بلکه بر مبنای اقتضاء سنخیت فرهنگی جوامع

است. هر جامعه‌ای راهبردهایی را زودتر برمی‌تابد که خاستگاه فرهنگی داشته باشند و در برابر دستورات عمل‌های برون‌فرهنگی مقاومت کنند. لذا، جامعه با گذاشتن مؤلفه‌های مذهبی در سبب زندگی افراد بیمه خواهد شد. حال که مبارزه با آسیب‌های اجتماعی به اولویت نخست برنامه‌ریزی فرهنگی - اجتماعی تبدیل شده است، بهتر نیست ایده‌های دین را در این مهم جویا شویم و عناصر معنوی و مناسک دین را به منزله نسخه شفابخش احیاء کنیم؟

طرح مسئله

از همان آغاز شکل‌گیری زندگی جمعی، مسائل و نابسامانی‌های اجتماعی کم‌وبیش دامن‌گیر انسان بوده است. در هر دوره، آشفتگی‌ها و نارسایی‌هایی وجود داشته که زندگی اجتماعی و اصول و هنجارها و آداب و رسوم آن عصر و زمان را به چالش می‌کشیده است. آسیب‌ها و نابهنجاری‌ها به تناسب وضعیت زندگی، الگوهای روابط اجتماعی و سادگی و پیچیدگی جوامع متفاوت بوده است. در جامعه سنتی و روستایی نابسامانی‌ها سطحی و بیشتر تک‌عاملی است، در حالی که در جوامع شهری و صنعتی نابسامانی‌ها نوعاً پیچیده و چندوجهی است. در ادبیات علوم اجتماعی نابسامانی‌های اجتماعی را «آسیب‌های اجتماعی» می‌نامند. آسیب اجتماعی پدیده‌ای است فراگیر که با اختلال نظام هنجاری و تحمیل هزینه‌های مالی، انسانی و فرهنگی، نگرانی همگانی را به وجود می‌آورد.

هر جامعه‌ای، به صورت کلی، سازوکارهایی در اختیار دارد که سیستم دفاعی جامعه را در مقابل نابهنجاری‌ها، آسیب‌ها و انحرافات تقویت می‌کنند. یکی از سازوکارهای اساسی در امر کنترل، پیشگیری و مهار آسیب‌های اجتماعی سازوکارهای دینی و مذهبی است. به‌زعم جامعه‌شناسان، در طول تاریخ، دین تکیه‌گاه کنترل قدرتمندی در اختیار جامعه می‌گذاشته و از نظام هنجاری و سلامت روابط اجتماعی پاسبانی می‌کرده است (همیلتون، ۱۳۸۷: ص ۲۸۲؛ واخ، ۱۳۹۰: ص ۲۹). دین، از طریق تقویت ارزش‌ها و هنجارهای مهم و مسئول دانستن انسان‌ها در سرنوشت مشترکشان، نقش مهمی در کنترل اجتماعی ایفا می‌کند (کوزر، ۱۳۸۵: ص ۲۰۰). عناصر دینی اعم از اعتقادات، اعمال، مناسک، آیین‌ها، شعائر و آداب و رسوم نقش بنیادین در نظام کنترل اجتماعی دارد. به همین مناسبت، کم بودن میزان جرم و کج‌روی در جوامع سنتی به حضور نهادینه شده دین و مؤلفه‌های اعتقادی و مناسک آن در روابط اجتماعی نسبت داده شده است. دین هم از این حیث که بنیادهای ارزشی قوی در اختیار افراد می‌گذارد و هم از این حیث که ضمانت اجرایی مطمئن را بازتولید می‌کند بر نظم جامعه و استحکام هنجار آن اثر می‌گذارد.

نماز، در نگرش اسلامی، جایگاه مذهبی بی‌بدیل دارد. نماز اولین فریضه در اسلام (محمدی ری شهری، ۱۳۹۳: صص ۳۸ و ۱۰۴)، عمود دین (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳: ص ۲۶۶)، ریشه اسلام (شیخ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ص ۲۴۲) و کفاره گناهان (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۳: ص ۱۵) است. نماز اخلاص را نهادینه می‌کند و تکبر را می‌زداید (شیخ مفید، ۱۴۱۳ق: ص ۲۹۶؛ شیخ صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۳: ص ۵۶۷). با نماز پاکیزگی از گناه حاصل می‌شود؛ نماز نهی است که روزانه دست‌کم پنج بار افراد خود را در آن شستشو می‌دهند (نهج البلاغه: خطبه ۱۹۹). در سایه نماز اقرار به ربوبیت خداوند فراگیر و بقاء دین و احکام آن تضمین می‌شود. نماز ذکری است که فحشا و منکر را از جامعه برمی‌چیند و حسنات و خیرات را جایگزین می‌کند (هود: ۱۱۴؛ عنکبوت: ۴۵). اولین چیزی که بعد از معرفت الهی پرسیده می‌شود نماز است، اگر نماز قبول شد سایر عبادات و اعمال نیز پذیرفته می‌شود و اگر نماز پذیرفته نشد سایر اعمال و عبادات نیز پذیرفته نمی‌شود (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰: ص ۳۹۴). وقتی نماز چنین جایگاه رفیعی دارد، علی‌القاعده باید در سروسامان دادن اوضاع اجتماعی زندگی انسان نیز نقش داشته باشد؛ چگونه ممکن است انسانی که اجتماعی آفریده شده و برای بهتر زیستنش در اجتماع شریعت و فقه و قوانین تشریح شده است، آنگاه مهم‌ترین عنصر دین، و به تعبیر احادیث ستون و شالوده دین، به این بخش زندگی انسان بی‌توجه باشد.

دین کلیت تأثیرگذاری نماز بر سلامت جامعه و هنجاربخشی آن را تأیید کرده است. در قرآن یادآوری شده است که «نماز افراد را از فحشا و منکر بازمی‌دارد» (عنکبوت: ۴۵) و نماز حسنه‌ای است که زشتی‌ها و پلشتی‌ها را می‌زداید (هود: ۱۱۴)؛ به همین منوال معصومین علیهم‌السلام بر توان بازدارندگی نماز اذعان کرده‌اند. پیامبر گرامی اسلام اشاره می‌فرمایند که نماز و انتظار عاشقانه نماز دست و پای خطاکاران را می‌بندد و نمی‌گذارد دست آنان به گناه آلوده شود (مغربی، ۱۳۸۵ق، ج ۱: ص ۱۰۰). امام صادق نماز را دیواری می‌دانند که بین نمازگزار و گناه و معاصی فاصله می‌اندازد (شیخ صدوق، ۱۳۹۸ق: ص ۱۱۶) و حضرت رضا فلسفه نماز را جلوگیری از معاصی و ممانعت از انواع فساد برمی‌شمارند (همو، ۱۴۱۳ق، ج ۱: ص ۲۱۵). بررسی نسبت نماز و آسیب‌های اجتماعی نیازمند مطالعه روشمند، جامع و همه‌جانبه است. این مسئله ضرورت واکاوی روش‌شناسی مطالعه نماز و آسیب‌های اجتماعی را توجیه می‌کند. با این حساب، مسئله اصلی در تحقیق حاضر این است که «چگونه باید نسبت امر دینی (نماز) و امر اجتماعی (آسیب‌های اجتماعی) را مطالعه کرد؟»

روش تحقیق

روش گردآوری اطلاعات: در این تحقیق از روش گردآوری کتابخانه‌ای استفاده می‌شود. سعی خواهد شد با تحلیل محتوای منابع دینی (آیات و روایات معصومین) چهارچوب تحلیل بررسی درون‌دینی آسیب‌های اجتماعی استخراج شود.

روش تحلیل اطلاعات: روش مفید برای استخراج و استنباط چهارچوب دینی مطالعه آسیب‌های اجتماعی روش تحلیلی - توصیفی است. روش تحلیل تحلیلی - توصیفی از یک طرف، بازخوانی توصیفی منابع اطلاعاتی را می‌طلبد و از طرف دیگر تحلیل و تبیین اجتماعی داده‌ها را، به منظور دسترسی به چهارچوب نظری - اجتماعی، ضروری می‌سازد.

نسبت امر دینی و امر اجتماعی؛ بازتاب جامعه‌شناختی

از همان آغاز شکوفایی جامعه‌شناسی، رابطه دین و پدیده اجتماعی مطرح نظر قرار گرفته است. دین و عناصر دینی را بسیاری از نظریه‌پردازان و جامعه‌شناسان، خصوصاً جامعه‌شناسان دین، متغیر مستقل در تبیین پدیده‌های اجتماعی در نظر گرفته‌اند. ماکس وبر پیشرفت، توسعه و نظام اقتصادی سرمایه‌داری غرب را مدیون باورهای مذهبی و نظام اخلاقی حاکم بر جوامع غربی برشمرد و در کتاب پرآوازه اش «اخلاق پروتستان و روح سرمایه‌داری» از تأثیر باورها و عقلانیت اخلاقی بر توسعه نظام سرمایه‌داری پرده برداشت و تأکید کرد که توسعه اقتصادی غرب ریشه در نگرش مذهبی و باورهای اخلاقی مردم آن دیار دارد. او با مفاهیم مذهبی «الوهیت»: پذیرش خداوند در جایگاه منبع تقدیر تعیین‌کننده رستگاری (آرون، ۱۳۸۶: ص ۷۰۷-۷۰۸)؛ «تکلیف»: رسیدن به رستگاری از طریق فعالیت مستمر شغلی (وبر، ۱۳۷۱: ص ۷۹)؛ و «ریاضت»: کسب درآمد بیشتر به همراه پرهیز اکید از تمام لذایذ زودگذر زندگی (همان: ص ۵۴؛ همیلتون، ۱۳۸۷: ص ۲۵۷) سرمایه‌داری را توضیح می‌دهد. از نگاه وبر گرایش مذهبی سعادت‌جویی و اینکه راهی برای اطمینان از سعادت و رستگاری وجود ندارد، جز اینکه مؤمنان بی‌وقفه در زندگی تلاش کنند، زمینه حضور بیشتر در فعالیت‌های اقتصادی را دامن زد و روحیه ریاضت‌گری که در اخلاق پروتستان‌تسم وجود داشت سبب انباشت سرمایه شد و این‌گونه توسعه و پیشرفت غرب و در کل نظام سرمایه‌داری زاده شد.

جدی‌ترین پژوهش در باب تأثیر مؤلفه‌های دینی بر آسیب اجتماعی کتاب «خودکشی» است. این پژوهش ایده‌ای را ترویج می‌کند که بر مبنای آن همبستگی متکی بر وجدان جمعی نظم‌آور و

کنترل‌گر شمرده می‌شود و دین شکل عالی وجدان جمعی و سرشار از عناصر همبسته‌ساز معرفی می‌شود (دورکیم، ۱۳۷۸: ص ۳۰۵). گرایش‌های مشترک و همسو در جوامع مذهبی وجدان جمعی را تحکیم می‌بخشد و نظم اجتماعی را محقق می‌سازد (همان: ص ۱۱۸) و از سوی، نبود گرایش مذهبی مشترک به تضعیف نظارت اخلاقی و در نتیجه به وجود آمدن «بی‌هنجاری»^۱ می‌انجامد (کوزر، ۱۳۸۵: ص ۱۹۲). خودکشی، مانند سایر آسیب‌ها و نارسایی‌های اجتماعی، ناشی از سست شدن شیرازه اخلاقی و مذهبی جوامع و معلول ترک برداشتن دیوار همبستگی و انسجام اجتماعی است.

حضور فعال و تأثیرگذار دین و عناصر مذهبی در سامان‌دهی زندگی اجتماعی جدیدترین پژوهش‌های جامعه‌شناختی را نیز تحت تأثیر قرار داده است. کلیفورد گیرتز، جامعه‌شناس دین، مردم‌شناس و پژوهشگر آمریکایی معروف دوران معاصر، که عمرش را صرف مطالعه آداب و رسوم اسلامی در جزیره‌ی مالی و مقایسه آن با شیوه زندگی و آداب و رسوم مذهبی مراکشی‌ها کرد، از تأثیر اعتقادات مذهبی بر سبک زندگی مردم سخن می‌گوید. او بعد از تحقیقات نسبتاً مفصل به این جمع‌بندی دست می‌یابد که دین، بنیادهای معنوی سبک زندگی افراد، از شالوده‌های اعتقادی و مذهبی تغذیه می‌کند، به گونه‌ای که سبک زندگی خاص و متافیزیک خاص با تجانس بنیادینی که از طریق نمادهای مذهبی نصیب می‌شوند به تقویت، حفظ و تحکیم همدیگر کمک می‌کنند (گیرتز، ۱۹۷۳: ص ۹۰). در نظام دینی، شیوه‌های زندگی با حقایقی که زندگی را آرمانی نشان می‌دهند به صورت عقلانی منطقی نشان داده می‌شوند و از توجیه عاطفی در سطح نسبتاً گسترده بهره‌مند می‌گردند (همان: ص ۸۹). فراتر از این، دین تبیین‌های نهایی درباره جهان را برعهده دارد. یعنی دین تلاش می‌کند که یک معنای نهایی و یک هدف نظم‌دهنده بزرگ برای جهان معرفی کند (پالس، ۱۳۸۲: ص ۳۴۵). بارک و وایت و همچنین رادنی استارک و هیرشی، در تحقیقات دامنه‌داری که روی نقش بازدارندگی دین انجام دادند، به این نتیجه رسیدند که دین آثار فوق‌العاده قوی در زمینه بازدارندگی از «جرایم بدون قربانی» دارد و تأثیر دین در کنترل افراط نوجوانان در مصرف الکل و مواد مخدر خدشه‌ناپذیر است. هیرشی در تحقیق مجزایی همبستگی میان دین‌داری سنتی و مخالفت با رقص و قمار و نوشیدن شراب را تأیید کرد و اذعان داشت که دین صرفاً بر افرادی تأثیر دارد که دین‌دارند و عملاً پایبندی خود را آشکار می‌کنند (ایوانز، ۱۳۷۹: ص ۱۴۵).

نسبت «نماز» و «آسیب‌های اجتماعی»: بررسی درون‌مذهبی

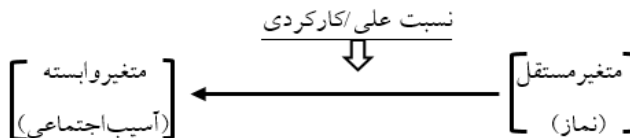
روان‌شناسان، مشاوران بهزیستی و آسیب‌شناسان نیروی انتظامی، در ایران، عنصر مذهبی نماز و دخالت آن در ساماندهی اجتماعی را بیش از سایرین مطالعه کرده‌اند. همایش ملی «نقش نماز در پیشگیری از آسیب‌های فردی و اجتماعی»، که در سال ۱۳۹۴ در زنجان برگزار شد و در آن بیش از ۵۰ مقاله با عناوین مختلف ارائه شد، گامی مؤثر در واکاوی عنصر مذهبی نماز در تحکیم سازه‌های اجتماعی و تثبیت هنجارهای اخلاقی به‌شمار می‌رود. ساجدی و کوشا در کتاب «آثار نماز» سازوکارهای تأثیر مناسک عبادی - معنوی نماز را بر زندگی اجتماعی، از جمله کاهش آسیب و انحرافات، بررسی کرده‌اند (ساجدی و کوشا، ۱۳۹۷: صص ۱۴۹-۱۰۹). نگارندگان سازوکارهای سه‌گانه «تقویت حیا»، «تعدیل غرایز» و «معرفت‌بخشی» را الگوهای تأثیرگذاری نماز بر مسائل و انحرافات اجتماعی و زیرساخت‌های مذهبی کنترل اجتماعی برشمرده‌اند. در این تحقیق بررسی شده است که نماز، با «گسترش شبکه‌های دوستی»، احترام و عزت‌نفس را ایجاد می‌کند و حیا را درونی می‌سازد؛ با «بازاندیشی درونی»، غرایز سرکش نفسانی و سائق‌ها و تمایلات شهوانی را مهار می‌کند و با «دسترسی به منابع اطلاعاتی معتبر مذهبی»، دامنه دانش افراد را نسبت به پیامدها و عواقب رفتار هنجارگیز یا هنجارشکن تقویت می‌کند. همین عناصر سه‌گانه به‌منزله پشتوانه انگیزشی نظام کنترل اجتماعی ظاهر خواهد شد (همان: صص ۱۳۶-۱۲۵).

سلیمی و داوری در کتاب «نماز و سازوکارهای پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی» روایات معصومین و آیات قرآن را، بر مبنای رویکردهای آسیب‌شناسی اجتماعی، بازخوانی کرده‌اند. آنان معنا بخشیدن به زندگی، ارضای نیازهای معنوی، تقویت همبستگی اجتماعی، جامعه‌پذیری، بازداشتن از منکر، تقویت باورهای ارزشی، آگاهی بخشی را جزو سازوکارهای پیشگیرانه نماز برشمرده‌اند (سلیمی و داوری، ۱۳۹۵: صص ۱۴۰-۷۹).

ساجدی و کوشا در کتاب «نماز و آسیب‌های اجتماعی» ظرفیت چندوجهی برای آیین عبادی - معنوی نماز پیش‌بینی کرده‌اند. ظرفیت‌های معرفتی (مانند معنابخشی، حقیقت‌یابی)، روان‌شناختی (مانند امیددهی، استرس‌زدایی و تقویت عزت‌نفس)، انگیزشی (مانند مقاوم‌سازی اراده و غفلت‌ستیزی)، فرهنگی (تقویت اصول اخلاقی، تثبیت نظام ارزشی، ترویج فرهنگ عفاف و حجاب) و اجتماعی (مانند ایجاد امنیت در محیط اجتماعی، بهبود روابط خویشاوندی، ایجاد همبستگی، همیاری و تعاون) از جمله آن‌هاست (ساجدی و کوشا، ۱۳۹۵: صص ۱۰۶-۷۰). ظرفیت‌های پیش‌گفته هم در سطح ریشه و علل و هم در سطح بازتاب و پیامد با آسیب‌های اجتماعی درگیر می‌شوند.

نسبت نماز و آسیب‌های اجتماعی؛ چهارچوب دینی

فارغ از ابعاد اجتماعی و فرهنگی نماز سخن از تأثیر آن بر آسیب‌های اجتماعی حتی به منزله فریضه شرعی و فقهی نیز توجیه روش شناختی دارد. طبق نگرش دینی، پدیده‌ها - اعم از اجتماعی و غیراجتماعی - با هم پیوند دارند. تبیین به توضیح و تشریح عوامل مشهود و بیرونی محدود نمی‌شود بلکه در مقام واقع و به تعبیر رئالیسم انتقادی در سطح سازوکارها نسبت علی امور معنایی با امور اجتماعی و یا حتی امور طبیعی نیز قابل بررسی است. از این رابطه حقیقی و نفس‌الامری، با عنوان «سنت اجتماعی» بحث شده است. «سنت اجتماعی رابطه تأثیر و تأثر ثابت و پایدار میان دو پدیده‌ای است که براساس یکی از وجوه چهارگانه (موضوع، نوع جهت‌گیری، کشگر و نتایج و بازتاب) با زندگی اجتماعی انسان‌ها در ارتباط باشد» (کوشا، ۱۳۸۹: صص ۳۸-۳۶). به رابطه علی - معلولی امور دینی، به شمول نماز، و مسائل اجتماعی به صورت‌های گوناگون و با ادبیات مختلف اشاره شده است. دست‌کم پنج شکل برای گزاره‌های تبیینی دینی منظور شده است: ۱. صورت شرطی، اگر چنین سپس چنان: اگر مردم ایمان بیاورند و تقوا پیشه کنند برکات زمین و آسمان نازل خواهد شد (اعراف: ۹۶)؛ ۲. صورت تعلیلی، چنین است/چنین خواهد شد تا چنان شود: برخی بر برخی دیگر برتری یافته‌اند تا از این طریق آزمایش شوند (زخرف: ۳۲)؛ ۳. صورت تفریعی، چون این‌گونه بود پس آن‌گونه شد: سرزمینی که زندگی مردم بر وفق مراد بود کفران کردند پس گرسنگی و فقر دامن‌گیرشان شد (نحل: ۱۱۲)؛ ۴. صورت رجائی، این‌گونه لحاظ شده است تا چنین دستاوردی داشته باشد: ای مؤمنان در راه خدا جهاد کنید تا رستگار شوید (مائده: ۳۵) و ۵. صورت غائی، تا چنین نشود چنان نخواهد شد: تا از آنچه دوست دارید انفاق نکنید نیکی شامل حالتان نخواهد شد (آل‌عمران: ۹۲)، (کوشا، ۱۳۸۹: صص ۴۷-۴۵). در تمام گزاره‌های تبیینی پیش‌گفته سه عنصر به صورت ثابت وجود دارند: دو طرف علی و معلولی رخداد و نسبت منطقی میان آن‌دو. این سه عنصر در ادبیات روش تحقیق با عناوین ۱. متغیر مستقل؛ ۲. متغیر وابسته و ۳. رابطه علی یاد می‌شوند. در مسئله مفروض تحقیق، متغیر مستقل امری دینی (نماز) و متغیر وابسته آسیب‌های اجتماعی (مثلاً: طلاق، ناهنجاری جنسی) و نسبت منطقی تأثیر کاهنده نماز بر آسیب‌های در نظر گرفته شده است.

برای فهم دقیق‌تر و جزئی‌تر عناصر فوق، لازم است گزاره‌های دینی راجع به جزئیات مفهومی و مضمونی آن‌ها بررسی و به‌صورت روشمند مقوله‌بندی شوند.

۱. متغیر مستقل (نماز)

فرضیه تحقیق، «أَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ» (عنکبوت: ۴۵)، ایجاب می‌کند که یکی از سازوکارهای کاهش مسائل اجتماعی رونق بخشیدن مناسک دینی از جمله نماز است. چیزی که در اینجا به تأمل نیاز دارد این است که نماز در جایگاه متغیر مستقل چه مؤلفه‌ها و پارامترهای درونی و بیرونی را در خود جای داده است تا چنین کارکردی داشته باشد. به تعبیر بهتر، چه نمازی با چه شرایطی کاهش‌دهنده انحرافات و آسیب‌هاست؟ چنانچه از تعبیر خود قرآن پیداست نماز اعمال جوارحی صرف خاصیت بازدارندگی و ایمن‌سازی ندارد، بلکه آنچه بازدارنده است «اقامه نماز» است. اقامه نماز حاوی عناصر فرهنگی و محیطی است. تأکید بر کلمه «اقامه» در آیه بر این موضوع دلالت دارد که نماز عملی جوارحی صرف (خواندن نماز) نیست، بلکه «برپا کردن»، «برپا نگه داشتن» و «نمود فرهنگی بخشیدن» به نماز است (طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۱: ص ۱۴). فرهنگ نماز جامعه را به سمتی می‌برد که جهان‌بینی الهی در آن پروتق و ارزش‌های انسانی و معنوی از جایگاه رفیع برخوردار باشند. در جامعه‌ای که فرهنگ نماز حاکم باشد، به حقوق انسان‌ها احترام گذاشته می‌شود، عفت و پاک‌دامنی ارزش شمرده می‌شود، احساس مسئولیت، امانت‌داری و وفای به عهد در زندگی روزمره مردم فراوان به چشم می‌خورد (معارج: ۳۷-۲۲). مجموعه عناصری که فرهنگ نماز را شکل می‌دهند در سه دسته کلی قابل تقسیم‌اند: ۱. مؤلفه‌های درونی، که شامل اجزاء، ارکان و واجبات نماز است؛ ۲. مؤلفه‌های زمینه‌ای، که به شرایط، مقدمات و تعقیبات مربوط می‌شود و ۳. مکمل‌های کارکردی، که نه جزء نماز است و نه شرط و مقدمه بلکه از حیث کارکردی این عنصر دینی را تقویت می‌کند.

۱-۱. مؤلفه‌های درونی

پرسشی که در مورد نقش کنترلی نماز قابل طرح است این است که در نماز چه چیزی وجود دارد که زمینه کنترل اجتماعی را فراهم می‌کند؟ سازه‌های درونی نماز چیست که این ظرفیت بزرگ را در اختیار مؤمنان و نمازگزاران گذاشته است؟ عناصر اساسی که بُعد روان‌شناختی، معنوی و معرفتی دارد در قوام بخشیدن به هویت کارکردی نماز نقش دارد. از مهم‌ترین آن‌ها حضور قلب،

نیایش، کرنش و آگاهی است. حضور قلب یعنی اینکه خداوند را به‌گونه‌ای عبادت کنیم که گویا او را می‌بینیم و او نیز ما را می‌بیند (شیخ طوسی، ۱۴۱۴ق: ص ۵۲۶). حضور قلب باعث ترفیع نماز (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳: ص ۳۶۳) و تمرینی است در قطع انسان از علائق دنیوی (شیخ صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ص ۲۰۹). نیایش و دعا باعث می‌شود نفس از لذت‌های شهوانی کاملاً بریده شود (جوادی آملی، ۱۳۷۳: صص ۱۴۰-۱۳۹) و رابطه خالصانه‌اش با خداوند نیرومند شود. سجده و کرنش نزدیک‌ترین حالت انسان به خداست (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳: ص ۲۶۴). با کرنش قلب انسان از کبر پیراسته می‌شود و از مطامع دنیایی فاصله می‌گیرد (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ص ۱۲۸). کرنش فروتنی می‌آورد (نهج‌البلاغه: خطبه ۱۹۲). آگاهی به مسائل اخلاقی، اوضاع پیرامون و مسائل اجتماعی - فرهنگی که در خطبه‌های نماز مدنظر قرار گرفته است، باعث سلامت زندگی می‌شود. در حدیثی، امام رضا (ع) فلسفه وجودی خطبه‌های نماز جمعه را تبیین فرموده‌اند که عبارت‌اند از بیان صلاح و فساد، اطاعت از خداوند و دوری از گناه، بررسی تحولات موجود تا از منافع حمایت شود و جلو مضرات و آسیب‌ها گرفته شود (شیخ صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ص ۱۱۱).

۱-۲. مؤلفه‌های زمینه‌ای

علاوه بر اجزاء و عناصر داخلی زمینه‌هایی برای نماز لحاظ گردیده است که در تسهیل ساز و کارهای کنترلی نماز اثرگذار است. مثلاً گردهمایی آیینی (جماعت) در مناسک مذهبی یکی از جلوه‌های ثابت ادیان است. مسلمانان در مساجد، مسیحیان در کلیساها، یهودیان در کنیسه‌ها، هندوها و بوداییان در معابد گردهم می‌آیند تا در شوری آیینی حس عرفانی مشترکی را تجربه کنند. برای مسلمان پرکارترین حضور همگانی نماز جماعت است. نماز جماعت در مسجد علاوه بر اینکه نوعی تبلیغ نماز و نمازخوانی است (همان، ۱۳۸۵ق، ج ۲: ص ۳۵۷)، تقویت‌کننده حیا و در نتیجه خودکنترلی در برابر معاصی و گناهان نیز ذکر شده است (همان، ج ۱: ص ۲۶۲). در پرتو حضور در مسجد و جماعت است که دستیابی به اندیشه‌های صحیح و راهنمایی‌های سازنده میسر می‌شود (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۳: ص ۴۸۰). مقدمات نیز از مؤلفه‌های دیگر است. تطهیر، دعا، اذکار خاص و تعطیلی اشتغالات روزمره از این قبیل‌اند. تطهیر شادابی روانی را تأمین می‌کند و روابط و معاشرت اجتماعی را بهبود می‌بخشد (شهید ثانی، التنبیهاث العلیه علی الوظائف الصلاه القلبیه: صص ۱۸۷-۱۸۳)؛ با دعاها و اذکار، پیش از انجام مراسم، وحدانیت، عظمت، قدرت و توانایی خداوند و دوری از وسوسه‌های شیطانی و نفسانی بازخوانی می‌شود (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳: ص

۳۱۰) و امیدبخشی اولویت می‌یابد (همان، ج ۲: ص ۵۴۴)؛ با تعطیل کردن اشتغال روزمره هنگام مراسم آیینی ارتباط با خداوند تضمین می‌شود (جمعه: ۹). تعقیبات نماز که شامل تکبیر، تسبیح، قرائت، صلوات و سجده و شکر است (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۸۳: ص ۲۲ و ۱۹۴؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳: ص ۳۴۳؛ نسوری، ۱۴۰۸ق، ج ۵: ص ۶۶؛ محمدی ری‌شهری، ۱۳۹۳، ج ۲: ص ۵۴۶) اهتمام بر جهان‌بینی توحیدی را به‌نمایش می‌گذارد (جوادی آملی، ۱۳۷۳: ص ۱۶۴)، توجه به سپاس و شکرگزاری بر نعمت‌های متعدد خداوند را تجدید می‌کند و بندگی و توبه‌پذیری، توفیق در تداوم درستی و نیک‌عملی، پناه بردن به خداوند از بدفهمی و جهل، کژی‌ها و انحرافات را به‌ارمغان می‌آورد (محمدی ری‌شهری، ۱۳۹۳، ج ۲: صص ۵۳۰ و ۵۳۴). پیش‌نماز این‌گونه است؛ او، در گروه، مرجع است و نقش تربیتی رفیعی دارد. جایگاه الگویی نماز جماعت اقتضا دارد که شرایط اخلاقی خوبی داشته باشد، حداقل این شرایط احراز عدالت، به معنای دوری از گناهان کبیره و رعایت مروت، است (شیخ طوسی، ۱۳۷۸، ج ۸: ص ۲۱۷). احراز عدالت و مروت در پیش‌نماز حاکی از جایگاه کاربردی این عامل در فرهنگ‌سازی، تربیت و اصلاح جامعه است.

۲. متغیر وابسته (آسیب اجتماعی)

متغیر وابسته تحقیق آسیب‌های اجتماعی است. آسیب اجتماعی چهار ویژگی بارز دارد که شناخت آن‌ها به فهم دقیق‌تر و تحلیل درست‌تر آسیب‌های اجتماعی کمک می‌کند. نخست، آسیب اجتماعی فراوانی دامن‌گستر دارد و بیشتر افراد جامعه را به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم درگیر می‌کند؛ دوم، آسیب‌های اجتماعی با ساختارهای نظم‌بخش جامعه درگیرند و ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی را دچار اختلال می‌کنند (ستوده، ۱۳۸۵: صص ۱۵-۱۴)؛ سوم، آسیب اجتماعی از بُعد ذهنی یک نگرانی همگانی و استرس جمعی را یدک می‌کشد؛ چهارم، آسیب‌های اجتماعی هزینه‌های مالی و فرهنگی زیادی را بر جامعه تحمیل می‌کنند (ساجدی و کوشا، ۱۳۹۵: صص ۳۶-۳۲).

فساد جنسی

غریزه جنسی در وجود انسان ودیعه‌ای الهی است. نحوه اظهار، برآورده‌سازی و کنش و واکنش‌های جنسی مطابق چهارچوب‌های ممدوح و برخلاف چهارچوب‌های آشفته‌گی جنسی و نابهنجاری است. اگر میل جنسی در مسیر صحیح هدایت شود، انسان قادر خواهد بود با کاشتن بذر عشق و محبت در دیگران به تعالی برسد و از این طریق به کمال دسترسی یابد که همانا کمال‌جویی، زیبایی

طلبی و در نهایت خداجویی است (مزلو، ۱۳۷۲: ص ۱۵۸). در مقابل اگر غریزه جنسی درست برآورده نشود جامعه چیزی جز ناهنجاری جنسی و انحرافات جنسی را تجربه نخواهد کرد. چون میل جنسی ریشه غریزی دارد ناهنجاری جنسی از اوان زندگی بشر وجود داشته است؛ پدیده‌های زنا، لواط، خودارضایی، تجاوز و ستم جنسی ناهنجاری‌هایی‌اند که در تاریخ ثبت شده‌اند. ناهنجاری جنسی تمایلات و رفتارهای غیرمتعارفی است که از بی‌تعادلی بین نیازهای جنسی و ارضای آن‌ها نشئت می‌گیرد و فرد را به کنش‌های آزاردهنده و گاهی خطرناک سوق می‌دهد. ناهنجاری جنسی در قالب «تجاوز جنسی»، «هم‌جنس‌بازی»، «خودارضایی»، «روسپیگری»، «عورت‌نمایی»، «چشم‌چرانی»، «هرزه‌بینی»، «خوددگر جنس‌سازی»، «متلک‌گویی»، «خیانت» و «بدحجابی» ظاهر می‌شود. ناهنجاری جنسی از مشکلاتی است که زندگی خانوادگی را تحت تأثیر قرار داده است. زوج‌درمان‌های جنسی، در اتحادیه روان‌شناسی آمریکا، ناهنجاری جنسی را دومین عامل مخرب روابط زناشویی و سومین مشکل از حیث درمانی معرفی کرده‌اند (شیردل، ۱۳۸۵: ص ۱۳۸). تحقیقات نشان داده است که حدود ۲۵٪ از مردان متأهل و ۱۵٪ از زنان شوهردار حداقل یک‌بار رابطه نامشروع جنسی را، در طول مدت زندگی زناشویی خود، گزارش داده‌اند (همان: ص ۱۷۳).

۳. نسبت کارکردی متغیر مستقل (نماز) و وابسته (آسیب‌های اجتماعی)

نگاه فرایندی به آسیب‌های اجتماعی نشان می‌دهد که هر آسیب اجتماعی از زمان تکوین تا زمان گسترش و بحران‌سازی دست‌کم سه محور تبیینی به همراه دارد. از یک‌سو علل و عواملی که تکوین و شکل‌گیری آسیب اجتماعی را تسهیل می‌کنند؛ از سوی دیگر زمینه‌های غریزی، زیستی و اجتماعی که فرایند تکوین را سرعت می‌بخشند و پدیده آسیب را با اقتضانات زیستی، اجتماعی و خانوادگی افراد هماهنگ می‌کنند و از جانب سوم پیامدهایی که موریا نه‌وار زندگی اجتماعی، خانوادگی و نظام روابط اجتماعی را تخریب می‌کنند تا آسیب اجتماعی رنگ بحران به خود بگیرد. حل بحران آسیب‌های اجتماعی نیازمند دخالت در هر سه سطح پیش‌گفته است به گونه‌ای که درگیری با هریک از سطوح اگر با غفلت از سطوح دیگر اتفاق بیفتد، مبارزه با آسیب‌ها عملاً خارج از دسترس باقی خواهد ماند.

تحلیل و بررسی متون و منابع دینی به دست می‌دهد که مناسک مذهبی به خصوص آیین عبادی - معنوی نماز، در سه سطح فوق، کم‌وبیش با آسیب‌های اجتماعی مواجه می‌شوند. در سطح

علت‌های به‌وجود آورنده آسیب‌ها، مناسک مذهبی نقش تضعیف‌کننده دارند. در سطح فرایند تحقق زمینه‌های اجتماعی، زیستی و فرهنگی را تعدیل می‌کنند و در سطح پیامدها و بازتاب‌ها آثار و عواقب ناشی از آسیب را ترمیم و درمان می‌کنند.

۳-۱. تعدیل زمینه

آسیب‌های اجتماعی، مثل هر پدیده‌ی دیگر، در بسترهای زیستی، فرهنگی، اجتماعی و محیطی بروز و ظهور می‌یابند. اگر زمینه‌های بروز آسیب‌های اجتماعی از بین برود و تغییر کند فرایند رشد، توسعه و فراگیری آسیب‌ها نیز اندکی تغییر خواهد کرد. نماز، از این حیث که با ابعاد عاطفی، فرهنگی و اجتماعی عجین است، می‌تواند در سطوح زیستی - عاطفی و فرهنگی - اجتماعی آسیب‌ها نقش داشته باشد؛ بنابراین نقش نماز در تعدیل زمینه‌های بروز آسیب‌ها یکی از کارکردهای تبیینی‌اش به‌شمار خواهد رفت. مثلاً از نماز برای تشویق و ترغیب افراد به ازدواج استفاده شده است و این گامی تعدیلی در کاهش آشفته‌گی‌های جنسی اجتماع است. در روایات تأکید شده است که رکعت نماز شخص متأهل با ارزش‌تر از نماز فرد مجردی است که شب را به نماز بگذارد و روز را روزه بگیرد (طبرسی، ۱۳۷۰: ص ۱۷۹)؛ یا دو رکعت نماز فرد متأهل با فضیلت‌تر از هفتاد رکعت فرد مجرد ذکر شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵: ص ۳۲۸). وانگهی برخی از ناهنجاری‌های جنسی بر اثر بی‌تفاوتی اعضای خانواده نسبت به همدیگر رخ می‌دهد. رابطه‌ی مردان بی‌غیرت و نماز متقابل ذکر شده است. کسانی که غیرت ناموسی ندارند و نسبت به حریم خصوصی خود بی‌تفاوت‌اند، از موهبت نماز برخوردار نیستند زیرا خداوند به نماز کسانی که نسبت به خانواده‌ی خود بی‌غیرت‌اند بی‌توجه است (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۰: ص ۳۲۸).

۳-۲. تضعیف علل

در تحلیل نقش نماز در کاهش آسیب‌های اجتماعی نخستین انتظار این است که نماز ریشه و علل آسیب‌ها را هدف قرار دهد. تأثیرگذارترین دخالت مناسک مذهبی در پدیده‌های اجتماعی این است که تکیه‌گاه اعتقادی و ارزشی جامعه را تحکیم کنند و نهادهای اجتماعی از جمله خانواده و محیط را از لحاظ فرهنگی تقویت نمایند. شاید مهم‌ترین عامل ناهنجاری جنسی مسئله‌ی تحول ارزشی و تغییر سبک زندگی باشد. تحول ارزشی سبب شده است که امروزه ازدواج نه عقدی مقدس بلکه یک قرارداد و طلاق نه امری مذموم بلکه یک فرهنگ تلقی شود (بستان نجفی، ۱۳۹۲: ص ۱۶۵). جابه‌جایی

ارزشی در حدی متورم گشته که هم خانگی، هم جنس‌خواهی و ازدواج با حیوانات در برخی کشورها مشروعیت قانونی یافته است. در این میان نماز ساده‌زیستی و کم‌ارزشی مسائل مادی و شهوانی را ترویج می‌کند (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۴: ص ۹۶). نمازگزاران پاک‌دامن‌اند (مؤمنون: ۵ و معارج: ۲۹) و به حریم خانوادگی احترام می‌گذارند (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۷: ص ۲۵۲).

طبق تحلیل قرآن، انسان تحت تأثیر امیال و کشش‌های نفسانی به فحشا و منکرات روی می‌آورد (بقره: ۱۶۹؛ یوسف: ۲۳). ارتباط نفس و فحشا تا جایی است که هواهای نفسانی و خواسته‌های شهوانی به معبود انسان‌های گناهکار و ناپه‌نچار بدل می‌شوند (فرقان: ۴۳). نماز سطح و درجه ایمان را تقویت و امیال نفسانی را تضعیف و شهودات معنوی و عرفانی را جایگزین می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۸۴: ص ۲۴۷). و سوسه‌های شیطانی در نمازگزاران اثرگذار نیست (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۳: ص ۱۸)، بلکه سپری در برابر تازیانه‌های شیطان و محافظی در برابر و سوسه‌های شیطانی است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ص ۱۷۵). شاید کلیدی‌ترین عنصر در اخلاق جنسی تقواست. نمازگزاران پرهیزگار و باتقوا هستند (بقره: ۱۷۷) و کسانی که تقوا پیشه کرده‌اند از گرفتاری‌ها نجات می‌یابند (مریم: ۷۲).

اگر ناهنجاری جنسی معلول ضعف کنترل باشد، باز هم نماز حضور بی‌بدیل دارد. براساس نتایج یک پژوهش، جامعه آماری، به نحوی از انحا، عدم نظارت خانواده را در انحرافات و بزهکاری خود ذی‌نقش دانسته‌اند (حسینی، ۱۳۷۱: ص ۳۱). بنابر روایات خواندن نماز، آن‌هم با جماعت در مساجد، سبب می‌شود که آنان از سر ترس یا حیا از گناه و منکرات دست بکشند.

۳-۳. ترمیم عوارض

آسیب‌های اجتماعی سرشار از پیامد و عوارض است و همین عوارض و پیامدهای آسیب‌هاست که نهادها و عموم مردم به آن پدیده حساس می‌شوند. طلاق جدایی زن و شوهر است، اما همین جدایی باعث می‌شود که فرزندان خانواده در معرض فساد، فرار از خانه، کشیده شدن به باندهای فحشا، سرقت و... قرار گیرند. ناهنجاری جنسی مسائلی چون سقط جنین، بروز خانه‌های تیمی، روسپیگری، پرخاشگری، هرزه‌نگاری، ایدز و سایر بیماری‌های مقاربتی را در پی دارد؛ بنابراین، نقش نماز در ترمیم عوارض آسیب‌ها نیز قابل چشم‌پوشی نیست. بنابر منطق اسلام کسانی که اهل نمازند گفتارشان با دیگران نیکوست (بقره: ۸۳). با نماز تقوا شکوفا و قلب نرم می‌شود و استرس و ناراحتی از بین می‌رود (معارج: ۲۶-۱۹). برای اصلاح چشم‌چرانی هم، که یک اختلال روانی

و ناهنجاری رفتاری است، از نماز بهره برده شده است. در حدیث قدسی است که خداوند به حضرت داود فرمود: «ای داود گاهی کسی در مقابلم به نماز می ایستد که من نمازش را به خودش برمی گردانم و صدایش را نمی شنوم؛ می دانی آن شخص چه کسی است؟ او فردی است که به حریم مؤمنان با نگاه شهوت‌آلود و حرام نگاه می کند» (حلی، ۱۴۰۷ق: ص ۳۸).

۴. مکمل‌های کارکردی

شبهه‌ای فراگیر در باب نماز مطرح است و آن اینکه چرا نمازگزاران گاهی درگیر انحراف‌اند؟ چرا آمار برخی جرائم در شهرهای مذهبی بیشتر است؟ یا حتی گاهی مؤمنین و اهل نماز که علی‌الظاهر اصول و ضوابط نماز را رعایت می‌کنند، دچار برخی آسیب‌ها می‌شوند؟ اگر نماز از گناه باز می‌دارد و فحشا را می‌زداید علی‌القاعده کسی که نماز می‌خواند نباید دچار انحراف باشد، ولی بعضاً مشاهده می‌شود که نمازگزاران نیز درگیر برخی آسیب‌ها هستند. راز مسئله چیست؟ در پی این شبهات بحث مکمل‌های کارکردی، که برگرفته از آیات و روایات است، مطمح نظر قرار گرفته است. از آیات و روایات چنین برمی‌آید که تمام بودن تأثیر نماز منوط به عناصری است که کارکرد کنترلی و نظارتی نماز را تضمین می‌کند. معرفت به محتوای نماز، انتظار اوقات نماز، دغدغه داشتن در مورد مقبولیت نماز و محافظت از دستاوردهای آن چهار عنصر کلیدی‌اند که بازدارندگی به آن‌ها نسبت داده شده است.

۴-۱. معرفت به محتوا

نماز ارتباط بنده با خداست. همان‌گونه که مشهور است قرائت قرآن تجلی سخن گفتن خداوند با بندگان و نماز و دعا تجلی سخن گفتن بندگان با خداوند است. حداقل انتظار از یک ارتباط این است که ارتباط‌گیرنده بفهمد چه می‌گوید. نماز که تجلی گفتگوی بشر با خداوند است چگونه بدون فهم محتوا صورت می‌گیرد؟ بدون تردید شایسته است، در یک ارتباط عالی با موجود متعالی، بندگان آنچه را با خداوند نجوا می‌کنند بفهمند. طبق روایات نماز، در صورتی که همراه با فهم محتوا باشد، سبب نابودی گناه می‌شود. در روایتی از امام صادق آمده است کسی که دو رکعت نماز بخواند و بفهمد چه می‌گوید گناهانش از بین می‌رود (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳: ص ۲۶۷). مفهوم آسیب‌شناسانه این حدیث این است که معرفت به محتوا اقتضاء وجودی‌اش کم کردن گناهان و انحرافات است.

۲-۴. انتظار

انتظار کشیدن با درگیری دائمی ذهنی و روانی همراه است. این درگیری ذهنی و روانی این آمادگی را به وجود می‌آورد که فرد خود را با آنچه انتظارش را می‌کشد همسو کند و موانع رسیدن به منتظر را از بین ببرد. انتظار نماز نیز چنین خاصیتی دارد. افرادی که لحظاتی از زمان را در انتظار نمازند قاعدتاً از اعمال محل دستاوردهای نماز خودداری می‌کنند. شاید حکمت اینکه انتظار نماز مانند خودش عبادت شمرده شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ص ۳۵۷) همین نکته باشد. در برخی روایات اشاره شده است که انتظار نماز باعث کاسته شدن بار گناهان می‌شود (محمدی ری شهری، ۱۳۹۳، ج ۱: ص ۱۸۸). حضرت پیامبر تأکید می‌ورزند:

«انْتَظِرِ الصَّلَاةَ بَعْدَ الصَّلَاةِ فَدَلَّيْكُمْ الرَّبَّاطُ» (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۶۸: ص ۱۹۶):

یعنی: انتظار نماز بعد از یکدیگر است که دست و پای شما را می‌بندد. پس از (اقامه هر)

نماز، به انتظار نماز (بعدی) بودن، مهار کننده (نفس) است.

«رباط» از ریشه «ربط» به معنای بستن است و «رباط الخیل» به اسب‌هایی گفته می‌شود که لجام آن‌ها را در جای بسته‌اند تا در صورت لزوم استفاده شوند (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۳: ص ۴۷). طبق این تعبیر انتظار نماز افساری است که نمی‌گذارد نفس سرکش به هر سویی بتازد بلکه نفس را آماده کارهای مهم‌تر، بهتر و مفیدتر نگه می‌دارد.

۳-۴. محافظت

بر پایه برخی از روایات، محافظت از نماز معیار دین‌داری است (ورام بن ابی فراس، ۱۴۱۰ق، ج ۲: ص ۱۲۲). همین عنصر سبب دوری شیطان و فاصله‌گیری انسان‌ها از گناهان و گرفتاری‌های بزرگ می‌شود (شعیری، بی‌تا: ص ۷۴). محافظت سبب می‌شود که افراد از دامان غفلت‌رهایی یابند (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱: ص ۵۱) و عدم محافظت سبب می‌شود که افراد در سلک دشمنان الهی درآیند (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۴: ص ۳۰). امام صادق فرموده‌اند که نماز حجاب الهی است زیرا نمازگزار را تا وقتی به نماز ادامه دهد از معاصی و گناه حفظ می‌کند (شیخ صدوق، ۱۳۹۸ق: ص ۱۶۶). امام رضا نیز فرموده‌اند مداومت بر ذکر خدا و ایستادن متواضعانه در برابر اوست که بازدارنده از گناهان و دفع‌کننده انواع انحرافات و فساد است (شیخ صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ص ۲۱۵).

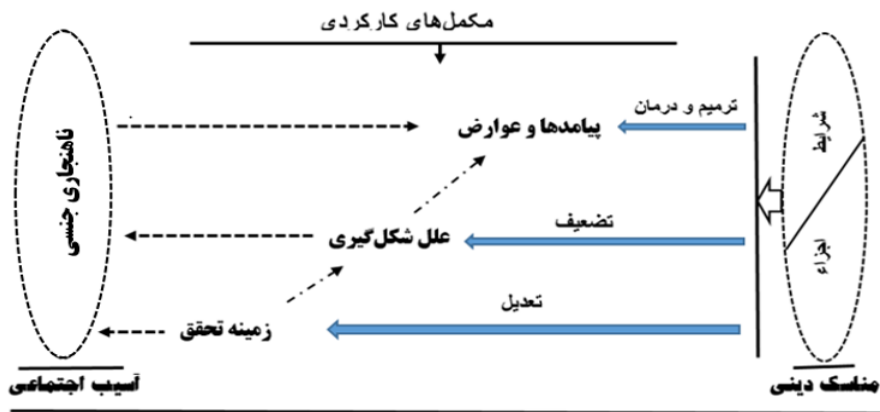
۴-۴. مقبولیت خواهی

نماز مُسقط تکلیف با نماز مقبول یکی نیست. ممکن است با انجام نمازی تکلیف ساقط گردد ولی همان نماز مقبول نباشد. بسیاری از بدی‌ها در خود مقبولیت و عدم مقبولیت نماز اثرگذار است؛ چون فرمان برداری از نماز است که سبب خودداری از فحشا و منکر می‌شود (محمدری شهری، ۱۳۹۳، ج ۱: ص ۱۲۴). در منابع دینی برای تلطیف وضعیت‌های مختلف اجتماعی به عنصر مقبولیت خواهی پناه برده شده است. گاهی نیکی نکردن به پدر و مادر به قبول نشدن نماز مرتبط شده است (دیلمی، ۱۴۱۲ق، ج ۱: ص ۱۷۹)، گاهی کسانی که حقوق دیگران را رعایت نمی‌کنند با عدم قبولی نماز تهدید شده‌اند (ورام بن ابی فراس، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ص ۵۳) و گاهی از افراد خواسته شده است اگر می‌خواهند نمازشان مقبول واقع شود، باید رفتار خود را با اعضای خانواده از جمله همسر اصلاح کنند (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۰: ص ۱۶۳). برای اصلاح شراب‌خواری و می‌گساری و نیز برای درمان فحاشی و بدزبانی از اهرم مقبولیت و عدم مقبولیت نماز بهره برده شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶: ص ۴۰۲؛ کوفی، بی‌تا: ص ۱۵۸). بنابر روایات، دلیل این اهمیت نیز این است که مقبولیت خواهی قرین تقوا و پرهیزگاری است (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۸۱: ص ۲۵۸). در سایه پرهیزگاری ناشی از مقبولیت خواهی بر افکار شهبانی، تکبر، رعایت نکردن حق الناس نظارت می‌شود (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱: صص ۱۵ و ۲۲). بر همین پایه است که یکی از شاخص‌های قبول شدن و نشدن نماز میزان بازدارندگی از فساد و فحشا ذکر شده است (طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۸: ص ۴۴).

نتیجه‌گیری: چهارچوب دینی استخراج شده

بررسی نظام علی حاکم بر مناسبات مناسک مذهبی و آسیب‌های اجتماعی نشان می‌دهد که آسیب‌های اجتماعی بر بسترهای زیستی، اجتماعی و فرهنگی استوارند. بسترها، هرچند ناگزیر، ولی فعالیت یافته نیستند؛ آن‌ها در موقعیت‌های خاص گدازه‌های رفتاری، اجتماعی و فرهنگی مخرب را به بیرون منتشر می‌کنند. چیزی که فوران این گدازه‌ها را تسریع کند علت فعالیت بخش آن به‌شمار می‌رود. گرایش‌ها، سائق‌ها و مطالبات جنسی اموری غریزی‌اند و به‌صورت طبیعی همه از آن برخوردارند، اما فرهنگ برآورده‌سازی نامطلوب، تربیت جنسی ناقص و محرک‌های جنسی مستمر سبب می‌شود که امر غریزی، در سطوح رفتاری و اجتماعی، به‌صورت نابهنجار ظاهر شود و با پژواک خود سطوح مختلف فرهنگی و اجتماعی را درگیر کند. پژواک‌ها عوارضی‌اند که واگیر

می‌شوند و حتی کسانی را که در معرض مستقیم آن‌ها نیستند متأثر می‌سازند. مواجهه منطقی و همه‌جانبه با آسیب اجتماعی اقتضا دارد که در هر سه سطح (زمینه، علت و عوارض) مبارزه سازمان‌دهی شود، چیزی که حضور پژوهشگر اجتماعی را در کنار برنامه‌ریزان و مجریان ضرورت می‌بخشد. از دید پژوهشگر اجتماعی مؤثرترین راه مبارزه با آسیب‌ها استفاده از ظرفیت‌های فرهنگی خود جوامع است. دین و مناسک دینی از ظرفیت‌هایی‌اند که بیش از هر چیزی در کاهش و کم کردن هزینه‌های روحی و اجتماعی اقشار آسیب‌دیده نقش ایفا می‌کنند. آیین مذهبی نماز با محتویات درونی (اجزا) و اقتضانات بیرونی (شرایط) در سه سطح با آسیب اجتماعی «ناهنجاری جنسی» برخورد می‌کند. از سویی خاستگاه‌های غریزی را تعدیل و از جانبی علت فعلیت‌بخش را تضعیف می‌کند و در نهایت عوارض محیطی آن را به حداقل می‌رساند.

نسبت کارکردی مناسک مذهبی (نماز) و آسیب‌های اجتماعی (ناهنجاری جنسی)

تزریق آیین و مناسک به جامعه برای درمان مسائل و آسیب‌های آن نیازمند مکمل‌هایی است که تأثیرش را تضمین کنند. مکمل‌ها نوعاً «پیشاکاربرد» و از سنخ «فرهنگ‌پذیری آیینی» یا «تربیت عبادی-معنوی» هستند؛ یعنی هنگام تعلیم نماز به نسل‌های جامعه و تحکیم فرهنگ نماز در جامعه، به مکمل‌های کارکردی، به‌منزله عناصر پایدار مناسک مذهبی، توجه شود. «معرفت به محتوا»، «مقبولیت‌طلبی»، «انتظار نماز یا اتصال عرفانی نمازها» و «محافظت و استمرار» عناصری کلیدی‌اند که کمتر به آن‌ها توجه می‌شود. این‌ها عناصری هستند که اتمسفر معنوی را در جامعه، در سطحی خاص، حفظ و کارکردهای اجتماعی آیین‌ها را تقویت می‌کنند.

کتابنامه

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه. گردآورنده سید محمد رضی. ۱۴۱۴ق. قم: هجرت. چاپ اول.
۳. آرون، ریمون. ۱۳۸۶. مراحل اساسی سیر اندیشه در جامعه‌شناسی. ترجمه باقر پرهام. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی. چاپ هشتم.
۴. ایوانز، تی. دیوید. ۱۳۷۹. «بررسی مجدد رابطه دین و جرم». ترجمه علی سلیمی. فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی. شماره ۲۳. تابستان.
۵. برقی، احمد بن محمد. ۱۳۷۱. المحاسن. ج ۱. تهران: دارالکتب الاسلامیه. چاپ دوم.
۶. بستان نجفی، حسین. جامعه‌شناسی خانواده با نگاه به منابع اسلامی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. چاپ اول.
۷. پالسن، دانیل. ۱۳۸۲. هفت نظریه در باب دین. ترجمه محمدعزیز بختیاری. قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی پژوهشی امام خمینی. چاپ اول.
۸. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. ۱۳۶۶. تصنیف غررالحکم و درر الکلم. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۹. جوادی آملی، عبدالله. ۱۳۷۳. رازهای نماز. ترجمه علی زمانی قمشه‌ای. قم: اسراء. چاپ اول.
۱۰. حرعاملی، محمد. ۱۴۰۹ق. وسائل الشیعه. ج ۳، ۴، ۷ و ۲۰. قم: مؤسسه آل‌البیت. چاپ اول.
۱۱. حسینی، علی اصغر. ۱۳۷۱. جرم‌شناسی و جرم‌یابی سرفت. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
۱۲. حلی، ابن فهد. ۱۴۰۷ق. عدة الداعی و نجاح الساعی. تهران: دارالکتب الاسلامیه. چاپ اول.
۱۳. دورکیم، امیل. ۱۳۶۹. درباره تقسیم کار اجتماعی. ترجمه باقر پرهام. بابل: کتابسرای بابل. چاپ اول.
۱۴. _____ ۱۳۷۸. خودکشی. ترجمه نادر سالارزاده. تهران: دانشگاه علامه طباطبایی. چاپ اول.
۱۵. دیلمی، حسن. ۱۴۱۲ق. إرشاد القلوب إلى الصواب. ج ۱. قم: شریف رضی. چاپ اول.

۱۶. ساجدی، ابوالفضل و کوشا، غلام‌حیدر. ۱۳۹۷. آثار نماز. تهران: ستاد اقامه نماز. چاپ چهارم.
۱۷. _____ ۱۳۹۴. روش‌های تربیت اجتماعی در خانواده. قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی. چاپ اول.
۱۸. _____ ۱۳۹۵. نماز و آسیب‌های اجتماعی. تهران: ستاد اقامه نماز. چاپ اول.
۱۹. _____ ۱۳۹۷. آثار نماز. تهران: ستاد اقامه نماز.
۲۰. ستوده، هدایت‌الله. ۱۳۸۵. آسیب‌شناسی اجتماعی. تهران: آوای نور. چاپ شانزدهم.
۲۱. سلیمی، علی و داوری، محمد. ۱۳۸۷. جامعه‌شناسی کجروی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. چاپ چهارم.
۲۲. _____ ۱۳۹۵. نماز و سازوکارهای پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی. تهران: ستاد اقامه نماز. چاپ اول.
۲۳. شعیری، محمد بن محمد. بی‌تا. جامع الأخبار. نجف: مطبعة حیدریه. چاپ اول.
۲۴. شیخ صدوق، محمد بن علی. ۱۳۹۸ق. التوحید. تحقیق: هاشم حسینی. قم: جامعه مدرسین. چاپ اول.
۲۵. _____ ۱۴۰۰ق. أمالی الصدوق. بیروت: اعلمی. چاپ پنجم.
۲۶. _____ ۱۴۱۳ق. من لایحضره الفقیه. ج ۱ و ۳. تحقیق: علی اکبر غفاری فر. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم.
۲۷. _____ ۱۳۷۸. عیون اخبار الرضا علیه السلام. ج ۲. تهران: جهان. چاپ اول.
۲۸. _____ ۱۳۸۵. علل الشرائع. ج ۲. قم: داوری. چاپ اول.
۲۹. شیخ طبرسی، حسن بن فضل. ۱۳۶۰. مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: فراهانی. چاپ اول.
۳۰. شیخ طبرسی، فضل بن حسن. ۱۳۷۷. جوامع الجامع. ج ۱. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۳۱. _____ ۱۳۷۰. مکارم الاخلاق. قم: شریف رضی. چاپ چهارم.
۳۲. شیخ طوسی. ۱۳۷۸. المبسوط فی فقه الامامیه. تحقیق: محمدباقر بهبودی. تهران: المکتبه

المرتضویه.

۳۳. _____ ۱۴۰۷ق. تهذیب الأحكام. ج ۲. تهران: دار الکتب الاسلامیه. چاپ چهارم.
۳۴. _____ ۱۴۱۴ق. الامالی. قم: دارالثقافه.
۳۵. شیخ مفید. ۱۴۱۳ق. الامالی. قم: کنگره شیخ مفید. چاپ اول.
۳۶. شیردل، ملیحه. ۱۳۸۵. عوامل گرایش زنان و مردان متأهل به روابط نامشروع جنسی. مجله رفاه اجتماعی، پاییز ۱۳۸۵ - شماره ۲۲، ص ۱۳۳-۱۴۸.
۳۷. قرشی، سید علی اکبر. ۱۳۷۱. قاموس قرآن، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
۳۸. کلینی، محمد بن یعقوب. ۱۴۰۷ق. الکافی. ج ۲، ۳، ۵ و ۶. تحقیق علی اکبر غفاری و محمد آخوندی. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
۳۹. کوزر، لوئیس آلفرد. ۱۳۸۵. زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: انتشارات علمی. چاپ دوازدهم.
۴۰. کوشا، غلام‌حیدر. ۱۳۸۹. «پژوهشی در الگوی مطالعه سنت‌های اجتماعی در قرآن». فصلنامه معرفت فرهنگی اجتماعی. سال اول. شماره دوم. بهار. صص ۵۶-۳۳.
۴۱. کوفی، ابن اشعث محمد ابن محمد. بی تا. الجعفریات. تهران: مکتبه النینوی الحدیثه. چاپ اول.
۴۲. مجلسی، محمد باقر. ۱۴۰۳ق. بحار الأنوار. ج ۱۰، ۸۱ و ۸۳. بیروت: دار إحياء التراث العربی. چاپ دوم.
۴۳. محمدی ری‌شهری، محمد. ۱۳۹۳. شناخت‌نامه نماز. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث. چاپ دوم.
۴۴. مزلو، ابراهام هارلد. ۱۳۷۲. انگیزش و شخصیت: ترجمه: احمد رضوانی. مشهد: آستان قدس رضوی.
۴۵. مغربی، ابن حیون نعمان بن محمد، ۱۳۸۵. دعائم الإسلام و ذکر الحلال و الحرام و القضايا و الأحكام، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، چاپ: دوم.
۴۶. نوری، حسین بن محمد تقی. ۱۴۰۸ق. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. ج ۳، ۴ و ۵. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.

۴۷. همیلتون، ملکم. ۱۳۸۷. جامعه‌شناسی دین. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: نشر ثالث. چاپ اول.

۴۸. واخ، یواخیم. ۱۳۹۰. جامعه‌شناسی دین. ترجمه جمشید آزادگان. تهران: سمت. چاپ چهارم.

۴۹. وبر، ماکس. ۱۳۷۱. اخلاق پروتستان و روح سرمایه‌داری. ترجمه عبدالمعبود انصاری. تهران: سمت. چاپ اول.

۵۰. ورام بن ابي فراس، مسعود بن عیسی. ۱۴۱۰ق. مجموعه ورام، قم: مکتبه فقیه. چاپ اول.

51. Geertz, Clifford. 1973. **The Interpretation of Cultures**. New York: Basic Books.